
MUSTAFA DŽELAETTIN PAŠA

Admir Adrović

In the Ottoman Empire there was a very influential Polish community who came there finding shelter after the failure of the Revolution in 1848. Among them was also Konstanty Borzęcki, a Polish patriot who with his talent and resourcefulness managed to come to high positions in the Ottoman army. He converted to Islam, took the name of Mustafa Celalettin and became pasha. This paper contains his biography and follows his military carrier and participation in battles, particularly in Montenegro, Herzegovina and Bosnia. He participated in both Omer Pasha's campaigns against Montenegro and the war in 1876 where he got killed in the battle near Spuž. Besides his biographic data the paper also describes his intellectual work and his influence on Kemal Ataturk and the Turkish Revolution.

Januara 1848. godine sa nemirima koji su započeli u Palermu i februara iste godine revolucijom u Parizu, u tom tradicionalnom centru evropskih zbivanja i promjena, izazvan je pravi revolucionarni talas širom Evrope. Revolucionari su željeli da stvore jedan novi svijet. Za nekoliko mjeseci zahvaćeno je više od pet država. Stari režimi bili su zbrisani ili oslabljeni u cijeloj Evropi. Najvažnije revolucije su bile u Francuskoj, italijanskim i njemačkim državama, Poljskoj i Austrijskom carstvu. Više faktora je uticalo na ovako masovnu pojavu pobuna i revolucija u

Evropi, ali najbitniji su bili: široko nezadovoljstvo političkom elitom, zahtjevi radničke klase za učešćem u vlasti, izbijanje i eskalacija nacionalizma i, na kraju, pregrupisavanje reakcionarnih snaga sa osloncem na monarhe, aristokratiju, vojsku i seljaštvo.¹

Međutim, nakon svake plime slijedi i osjeka. Uprkos prvobitnim uspjesima, revolucionari su na kraju gotovo svuda doživjeli brz i definitivni poraz. Prvo su izgubili inicijativu da bi već do avgusta 1849. godine, revolucije, u velikoj mjeri bile ugušene. Stari režimi koji su bili smijenjeni ili ugroženi pod naletom revolucionarnih snaga, za otprilike 18 mjeseci ponovo će biti uspostavljeni.²

Krvavi poraz revolucije i tzv. bijeli (kontrarevolucionarni) teror doveli su do toga da su mnogi revolucionari morali da napuste svoje zemlje, i postanu političke izbjeglice.³ Jedna od zemalja koju je preplavio taj politički izbjeglički talas bila je Osmanska imperija. Od maja 1849. godine mnogi Mađari, Poljaci i italijanski revolucionari, kopnom i morem, našli su utočište u Osmanskoj državi. Među njima su i neka vodeća imena i lideri revolucije 1848. godine.⁴ Najznačajniji uticaj

¹ Hartmut Pogge Von Strandmann, Robert John Weston Evans, *The Revolutions in Europe 1848-1849: 1848-1849; from Reform to Reaction*. Oxford University Press, 2000, s. 4.

² Jedino je u Francuskoj revolucija ostvarila svoje direktne ciljeve. Revolucija je okončala ustavnu monarhiju Luja Filipa i dovela do stvaranja Druge francuske republike. Francuska je, pored republike i predsjednika, dobila i jedan od najdemokratskijih ustava, kojim je potvrđeno opšte pravo glasa. Isto tako, revolucija je izrodila „pravo na rad“ (*droit au travail*).

³ O revoluciji 1848. godine vidi: Eric Hobsbawm, *Doba kapitala: 1848-1875*, Zagreb, 1989, s. 15-27.

⁴ Nesumnjivo, najznačajnije i najpoznatije ime Mađarske revolucije je njen predvodnik Lajoš Košut. Fijasko koji je doživjela revolucija u Mađarskoj bila je i uzrok bjekstva Lajoša iz zemlje. Prebjegao je u Osmansku imperiju. I pored zahtjeva Austrije da se Košut izruči, sultan to nije dozvolio. O Košutu

oluje 1848/49. na Osmansku imperiju u kratkom roku bila je diplomatska kriza koja je rezultat ovog izbjegličkog problema i bila potencijalna opasnost za eventualni rat. Tokom ovog perioda i nakon toga, dio izbjeglica se vratio u svoje domovine ili otišao u druge zemlje. Značajan broj azilanata prihvata islam, prelazi u osmansku nacionalnost i trajno se naseljava na osmansku teritoriju. Prihvataju muslimanska/turska imena, žene muslimanke/Turkinje i ulaze u osmansku službu, a oni sa visokim stručnim referencama su objeručke angažovani u Porti.⁵

Poljak Konstanti Borzęcki⁶ (Mustafa Dželalettin-paša) je jedan od onih koji su morali pobjeći iz svoje zemlje nakon propasti Revolucije 1848. godine i koji je utočište našao u Osmanskoj državi.

vidi: István Deák, *Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1849*, Phoenix, 2001.

⁵ O problemu izbjeglica 1848/49. vidi: Arda Odabaşı, „Osmanlı’da 1848 Devrimcileri (Macar-Leh Mülteciler)“, *Bilim ve Ütopya*, sayı 123, septembar 2004, s. 31–39; Bayram Nazır, *Macar ve Polonyalı Mülteciler Osmanlı’ya Siğınanlar*, 1. basım, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, oktobar 2006.

⁶ Do danas nemamo iscrpnu biografiju Mustafe Dželalettin-paše i zbog toga postoje brojne praznine i kontroverze u njegovom životu. U ovom radu najviše podataka je crpljeno iz sljedećih izvora: Jerzy S. Łatka, *Lehistan’dan Gelen Şehit: Mustafa Celaleddin Paşa/Konstanty Borzęcki*, 1. basım, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1987; Poljska verzija ove knjige koja je detaljnija, takođe je bila od velike koristi. Vidi: Jerzy Siemistaw Łatka, *Pasza z Lechistanu : Mustafa Dželaledin (Konstanty Borzęcki)*, Krakow, 1993.; Hasan Enver Celâlettin Paşa, „Müşir Mehmet Ali Paşa’nın damadı Ferik Hasan Enver Paşa’nın kendi çocukluğuyla babası Ferik Mustafa Celâlettin Paşa’yı anlatan mektubu: Oğlum Sâmih Bey’e“, *Tarih ve Toplum*, broj 1, januar 1984, s. 4–14; Yusuf Akçuraoğlu, „Türkçülük“, *Türk Yılı 1928*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1928, s. 304 se 310. (Za transkribovani i na modernom turskom uprošteni tekst vidjeti: Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yay., İstanbul, 1978)

Mustafa Dželalettin paša
(fotografija iz kolekcije Sine Özkök)

Konstanti Borzecki (Konstanty Borzęcki⁷) je rođen u Modrzewiec-u 10. aprila 1826. godine. Njegov otac, koji je bio oficir u poljskoj vojsci nije bio naročito bogat, ali je poticao iz ugledne i plemićke porodice. Mali Konstanti je bio drugo dijete od ukupno šestoro braće. Roditelji su se trudili da njihova djeca steknu kvalitetno obrazovanje. Godine 1844. Konstanti je u Piotrkow-u završio gimnaziju i započeo studije na Umjetničkoj školi u Varšavi. Uprkos tome što je na polju umjetnosti bio

⁷ Prezime Borzęcki se na poljskom izgovara Boženski.

veoma talentovan, nakon dvije godine (1846) napustio je studije, najvjerojatnije usljed nedostatka novca i bio primoran da se upiše u Teološku katoličku školu u Wloclawek-u. Tamo se upoznao sa klasičnim i vjerskim obrazovanjem. Osim svog maternjeg poljskog jezika izvanredno je savladao latinski, francuski i ruski jezik, a služio se i njemačkim.⁸ Da je završio ovu školu, Borzęcki bi možda i postao sveštenik, međutim vjetar promjena koji je počeo da duva Evropom 1848. godine uticaće i na njegovu sudbinu.

Godine 1848. je izbila anti-pruska pobuna Poljaka u Velikom Vojvodstvu u Poznanju. Budući da Poljska nije bila nezavisna država, ovakvo stanje će dovesti do velikog nezadovoljstva među mladim poljskim patriotama. Borzęcki koji je i sam bio patriota zalagao se za oslobođenje i nezavisnost Poljske. „Najbitnija stvar koja me preokupira je spašavanje domovine od sužanjskih lanaca.“⁹

U aprilu 1848. godine kada je jedan dio Poljske bio pod pruskom upravom u Velikoj Poljskoj (Wielikopolska) je započeo ustanak. Borzęcki je zajedno s jednim drugom pobjegao iz škole i 12. aprila se u Poznanju pridružio ustanicima. Ustanak u Velikoj Poljskoj je kratko trajao jer su pruske snage uspjele da ga uguše.¹⁰ Nedugo zatim Borzęcki je uhapšen i u maju je sproveden u zatvor u Magdeburgu. U zatvoru se nije

⁸ Yusuf Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yay., İstanbul, 1978, s. 56.

⁹ Gore navedeno pismo Hasan Enver Dželalettin paše. Vidi: Hasan Enver Celâlettin Paşa, „Oğlum Sâmih Bey’e“, *Tarih ve Toplum*, br. 1, januar 1984, s. 5.

¹⁰ Sigurno je da je Borzecki učestvovao u revoluciji 1848. u Poljskoj (ustanak u Velikopoljskoj), ali postoje različiti i kontradiktorni podaci iz više izvora o tome šta se kasnije dešavalo s njim. Mi smo se opet koncentrisali na podatke koje nam pružaju Latka, Akçura i Enver Dželalettin paša. Treba napomenuti da postoje određene razlike među njihovim tvrdnjama.

dugo zadržao, svega nekoliko nedjelja i nakon oslobađanja odlazi za Francusku.¹¹ U to vrijeme, Osmanska država odbacila je zahtjeve Ruskog carstva i Habsburške monarhije da vrata mađarske i poljske revolucionare koji su prebjegli na njenu teritoriju i prihvatila ih je, tj. dozvolila njihov boravak na osmanskoj teritoriji u svojstvu izbjeglica. Kada je ovo saznao Borzečki, s obzirom da nije želio dugo da se zadržava u

¹¹ Prema saznanjima Enver Dželalettin paše, nakon što mu je otac pao u zarobljeništvo, pruska vlast ga je deportovala iz zemlje. Borzečki odlazi u azil u Francusku, tačnije u Pariz. Skoro u isto vrijeme kada je položio ispit da bi postao oficir, štampa je objavila vijest da je sultan Abdulmedžid odbio zahtjev Rusa da im se isporuče emigranti. Ovakav odgovor sultana su s oduševljenjem prihvatili azilanti. I Borzečki je kao i mnogi drugi pošao za Istanbul; Vidi: Hasan Enver Celâlettin Paşa, „Oğlum Sâmih Bey’e“, *Tarih ve Toplum*, br. 1, januar 1984, s. 5. Latka nam u svom djelu o ovome daje nešto drugačije informacije. Konstanti je odlučio da ide u Francusku i od pruskih nadležnih službi uzima pasoš. Njegova molba za vojno školovanje u Francuskoj nije usvojena, a odgovor je bio da ne postoji potreba za novim oficirima u francuskoj vojsci. Kada je saznao da je osmanska vlada prihvatila poljske izbjeglice, otišao je u Istanbul 1849. godine. Vidi: Latka, *Lehistan’dan Gelen Şehit...* s. 16. Akćuraćak ni ne pominje Konstantijev odlazak za Pariz. Prema njegovim podacima, Borzečki je učestvovao u poznajnskom ustanku, s obzirom da je ustanak propao, on je zajedno s nekolicinom svojih drugova 1849. godine našao utočište u Osmanskoj državi, koja ih je velikodušno primila. Vidi: Yusuf Akćuraoğlu, s. 307. Turski historičar Ali Engin Oba je u svojim istraživanjima došao do podatka da je Borzečki upisao Ratnu školu u Parizu. Nakon što je saznao da se većina izbjeglica iz Poljske naselila u Osmansku imperiju 1850. napustio je školu i došao u Istanbul; Ali Engin Oba, „Fransız İhtilalinin 200. Yıldönümünde Mustafa Celâlettin Paşa’nın ‘Eski Ve Yeni Türkler’ Adlı Eserinin Türk Milliyetçiliğinin Oluşmasına Etkisinin Değerlendirilmesi“, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler-Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi-İstanbul-21-25 Ağustos 1989*, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 69.

Francuskoj, 1849. godine stigao je u selo Adampol, na azijskoj strani Istanbula koje je naseljavala poljska zajednica.¹²

Kada je stigao u grad na Bosforu Konstanti je imao 23 godine. Želja mu je bila da se odmah priključi osmanskoj vojsci. Uspio je da ubijedi francuskog instruktora koji je bio zaposlen u Vojnoj akademiji u Istanbulu (Mekteb-i Harbiye) da provjeri njegovo vojno znanje. Međutim, Borzęcki nije imao formalno vojno obrazovanje. Zbog toga se pretpostavlja da je obrazovanje iz ove oblasti nadograđivao tokom revolucije i zatvoreničkih dana.¹³

Borzęcki je, uzimajući u obzir kako opšte tako i vojno obrazovanje i veliku nadarenost i vještinu u crtanju karata, primljen u

¹² Adampol ili danas Polonezkoj (Polonezköy) je selo na azijskoj strani Istanbula. Kao što mu i samo ime kaže, u ovom selu je bila smještena poljska zajednica. Selo je 1842. godine osnovao knez Adam Čartorijski, vođa Novembarskog ustanka iz 1830. godine u Poljskoj, a kasnije i politički lider poljskih prognanika. Zbog toga je i selo dobilo ime Adampol (tur. Adamköy), po njegovom osnivaču. Tada je centar političke emigracije Poljaka bio Pariz. Cilj kneza Adama Čartorijskog je bio uspostavljanje drugog političkog centra, unutar granica Osmanske države. On je poslao svog predstavnika Mihala Čajkovskog koji je kupio od misionarskog reda Lazarevaca šumsko područje koje obuhvata današnji Polonezkoj. Plan je bio da se na ovom mjestu uspostavi naselje. Na samom početku, selo je naseljavalo sa samo 12 ljudi. Čak i na vrhuncu svoje populacije do početka XX vijeka, nikada nije brojalo više od 220 Poljaka. Danas u Adampolu ima oko 1.000 ljudi, od kojih oko 40 govori tečno poljskim jezikom.

¹³ Łątka, *Paşa z Lechistanu*, s. 38; Ovi podaci iz pisma Hasana Enver-paše, sina Mustafe Dželalettina, otkrivaju da su, u stvari, ranije pretpostavke Akćure i Levaka o njegovom formalnom vojnom obrazovanju bile pogrešne. Pismo Hasana Enver-paše koje opisuje njegovog pokojnog oca i koje je adresirano na zeta Samiha beja napisano je 1925. godine; Vidi: „Müşir Mehmet Ali Paşa'nın damadı Ferik Hasan Enver Paşa'nın kendi çocukluğuyla babası Ferik Mustafa Celâlettin Paşa'yı anlatan mektubu: Oğlum Sâmih Bey'e“ *Tarih ve Toplum*, 1, januar 1984, s. 4–14, esp. l. 5.

osmansku vojsku i raspoređen u kartografski sektor, u činu erkan-i harp juzbaše (štabnog kapetana).¹⁴ Negdje u isto vrijeme (krajem oktobra ili početkom novembra 1849), slijedeći primjer svojih poznatijih sunarodnika Mihala Čajkovskog (Michał Czajkowski) i Józefa Bema koji su primili islam i dobili nova imena Mehmed Sadik paša i Murad paša, i on prihvata islam i mijenja ime u Mustafa Dželalettin (Mustafa Celâlettin), koje mu je lično dodijelio šejhulislam.¹⁵

Nakon što je primljen u vojsku prvo se priključio jedinicama u istočnoj Anadoliji, a zatim je u drugoj polovini mjeseca novembra pošao za Dijarbakir. Čeznja za domovinom i loše stanje u osmanskoj vojsci uticali su negativno na mladog oficira. U ovom periodu intenzivno se dopisivao i izjadao svom prijatelju, pomenutom poljskom emigrantu i takođe konvertitu, Mehmed Sadik paši. Da bi prebrodio ovako pesimističko raspoloženje, utjehu je našao u intenzivnom slikarskom radu. S obzirom na to da je iz Evrope sa sobom ponio dosta vojnih i inženjerskih knjiga, čitajući ih unaprjeđivao je svoje znanje i duh.

Ljeta 1851. vratio se u Istanbul. Nakon toga Mustafa će čitav svoj život posvetiti Turskoj kao svojoj drugoj, izabranj domovini.¹⁶

¹⁴ Yusuf Akçura, *Türkçülük*, s. 56.

¹⁵ U Osmanskoj državi šejhulislam je bio državni službenik sa najvišim autoritetom u religijskom smislu. Kada je to situacija zahtijevala oni su svoje stavove o vjerskim pitanjima iznosili putem fetvi. Fetve su imale pravni karakter. Institucija šejhulislama je trajala 498 godina, od mule Fenârija koji je 1424. godine prvi put dobio tu titulu do posljednjeg šejhulislama Medenî Nuri efendije, koji je sa svojim kabinetom podnio ostavku na tu funkciju 1922. godine. U tom periodu od 1424. do 1922. godine imenovan je 131 šejhulislam, ali neki od njih su vršili tu funkciju više puta. Na mjestu šejhulislama najduže se zadržao Ebusud efendija, 29 godina, a najkraće Mustafa efendija, svega 13 sati. Vidi: Gabor Agoston, Bruce Alan Master, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, 2009, s. 524–525.

¹⁶ Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...*, s. 21.

Kao što se nekada vatreno borio za oslobođenje i nezavisnost svoje domovine Poljske, tako je sada iskreno prihvatio Osmansku državu za svoju novu domovinu, spreman da da i život za nju. Kao osmanski oficir učestvovao je u mnogim ratovima u periodu od 1852. do 1876. godine (Crna Gora 1852¹⁷, Krimski rat 1853–56, Bagdad 1857, Crna Gora 1861–62, Krit 1867 i Hercegovina 1875). Njegova hrabrost u borbama je izazivala divljenje. Naročito tokom Krimskog rata privlačili su pažnju njegovo junaštvo i odvažnost. Dva puta je ranjen. Prvi put mu je metak okrznuo glavu, dok mu je drugi put neprijatelj mačem povrijedio nogu.¹⁸

Mustafa Dželalettin bej je dugi niz godina predavao kartografiju na vojnoj školi u istanbulskoj četvrti Harbije i najvjerojatnije se nakon Krimskog rata 1856. godine oženio sa Saffet hanumom. Živeći život jednog muslimana, formirao je uzornu tursku porodicu i živio povučenim porodičnim životom. Vremenom je odustao od zabavnog života koji je nekada toliko volio.¹⁹ Nije želio da uspostavlja veze sa svijetom sa Bejoglu²⁰ niti sa ostalim evropskim kolonijama u Carstvu. Pokidao je sve veze i sa svojom porodicom u Poljskoj.²¹

¹⁷ Prema Jusufu Akćuri, Mustafa Dželalettin-paša je 1852. godine učestvovao u prvom Omer pašinom pohodu na Crnu Goru. Međutim, osim njegove tvrdnje nemamo pouzdanih dokumenata o tome.

¹⁸ Łątka, *Pasza z Lechistanu*, s. 34. Yusuf Akçura, je na Šestom međunarodnom kongresu istorijskih nauka koji je održan u Varšavi 1933. godine rekao: „Mi Turci, dugujemo duboku zahvalnost i veoma se divimo njegovim aktivnostima na vojnom polju“. Vidi: Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...*, s. 27.

¹⁹ *Ibid*, s. 23.

²⁰ Bejoglu je četvrt koja se nalazi u evropskom dijelu Istanbula. Nekada se zvao Pera (Πέρα, na grčkom „kroz, preko“) i to je ime korišteno sve do osnivanja Republike Turske. Tokom 19. vijeka Bejoglu je bio stjecište evropskih trgovaca i tu su bile smještene mnoge ambasade, uglavnom u ulici *Grand Rue de Pera* danas poznatoj kao *Istiklal Cadesi*.

²¹ Enver Dželalettin Paša je napisao da njegov otac nikada nije govorio o Poljskoj i da se još od revolucije nikada nije dopisivao sa svojom porodicom;

Najveća strast Mustafe Dželalettina bila je vojna služba. Uprkos tome što je mnogo volio svoju ženu i što mu je porodica bila sve u životu, izabrao je bojno polje kao prioritet. Nakon Krimskog rata učestvovao u svakom sljedećem ratu.

Serdar-i ekrem Omer Lutfi paša, kod nas poznatiji i kao Omer-paša Latas²² uzeo je Mustafu za svog štabnog oficira u vojni pohod na Bagdad 1857. godine, baš u vrijeme kad je njegova supruga bila trudna. U jednoj od borbi je bio ranjen, metak mu je otkinuo dio srednjeg prsta desne ruke. Po povratku iz Bagdada prvi put je vidio svog sina Envera, koji je već bio prohodao i počeo da priča.²³

Sva odlikovanja Mustafa Dželalettin-paša je dobio za zasluge na bojnim poljima. U pohodu na Crnu Goru 1861. godine koji je preduzeo serdar-i ekrem Omer Lutfi-paša (Latas) učestvovao je i Dželalettin kao erkan-i harb kajmakam (štabni potpukovnik).

Mustafa Dželalettin je iz Skadra došao do Podgorice. Pretpostavljeni mu je bio skadarski mutasarif Čerkez Abdi-paša

Vidi: Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...*, s. 33.

²² O Omer paši Latasu pisao je dr Safvet-beg Bašagić (*Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900), Hamdija Kapidžić (*Omerpaša Latas u Bosni. Pacifikacija Bosne*, Gajret, Kalendar za 1939. godinu, Sarajevo), Ademaga Mešić (*Omer-paša Latas u Bosni*, Novi Behar, 1927/1928), Ahmed Muradbegović (*Omer-paša Latas u Bosni 1850–1852*, Zagreb, 1944), Josef Kotscheta (*Erinnerungen aus dem Leben Serdar Ekrem Omer Pascha*, Sarajevo, 1885), Alfred Makanec (*Kletva sarajevskih djevoja-ka. Familijarni i privatni život serdar Ekrem Omer-paše*, Večernja pošta, 1928), Alfred Makanec (*Omer-paša kao carski namjesnik*, Obzor, 1929), Ferdo Šišić (*Bosna i Hercegovina za vrijeme vezirovanja Omer-paše Latasa 1850–1852*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knjiga XIII, Beograd, 1938), te Vladislav Skarić (*Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo, 1937). Nobelovac Ivo Andrić nije uspio da dovrši svoje zadnje djelo *Omer paša Latas*.

²³ Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...*, s. 24.

koji nije važio za dobrog vojskovođu. Vojne trupe Čerkez Abdi-paše su prešle crnogorsku granicu kod Spuža i otpočele napad sa sjevera na selo Martiniće. Koncentrisane crnogorske snage pružale su jak otpor. Ipak, Turci su zauzeli Martiniće i spalili ih zajedno sa okolnim selima. Iz stroja je izbačeno dvjesto Turaka. U toj borbi po četvrti put bio je ranjen Mustafa Dželalettin-paša, ovaj put mu je metak okrznuo vrat.²⁴ On se zajedno sa svojim komandantom i vojskom povukao u Spuž. Tamo se kratko vrijeme oporavljao. Turskim vojnicima se žurilo da se rat što prije okonča, a jedan detalj koji govori o tome je zabilježio Dželalettin-paša u svojoj knjizi: *Nakon borbe u Martinićima, mnoge grupe redifa*²⁵ *su glasno razgovarale. Gledajući me kako prolazim pored njih prišli su mi i nakon što su salutirali, izrazili su želju da svom glavnom komandujućem iznesu svoje mišljenje o borbi. – I šta želite da mu kažem, pitao sam ih? – Želimo bitku, bar na svaka tri dana. – A zašto to? – Imamo u našem zavičajju njive i vinograde koji nas čekaju. I pošto se ratovi završavaju u bitkama željeli bismo da glavnom komandujući zna da može u potpunosti računati na našu žestinu. Redife sam poslao u njihove bataljone, obećavši im da ću reći Čerkez Abdi paši o njihovim dobrim namjerama.*²⁶

²⁴ Latka, s. 24; Ranjavanje Dželalettin-paše bilježi i kralj Nikola u svojim memoarima i potvrđuje priču Jiržija Latke o tom događaju iz 1862. godine, kada je Omer-paša Latas po drugi put napao Crnu Goru. „Bilo je više bojeva, a u boju na Martinićima turska vojska je pretrpjela veliki poraz. Po tadašnjim turskim izvještajima poginulo je preko 200 Turaka i prema ovakvom priznanju njihovom može se suditi koliki im je gubitak bio. Među ranjenima je bio i Mustafa Dželadin-bej, Poljak, koji je u ratu 1876. na istom mjestu kao paša poginuo.“ Vidi: Nikola Prvi Petrović Njegoš, *Autobiografija, memoari, putopisi*, Cetinje – Podgorica, 2007, s. 67.

²⁵ Redif-i Asakir-i Mansure ili kraće redif je bio rezervni sastav u osmanskoj vojsci.

²⁶ Pasha Moustapha Djelaleddin, *Les Turcs anciens et modernes*, Paris: Librairie internationale; Bruxelles: A. Lacroix, Verboeckhoven, 1870, s. 140–141.

Odluka da se pređe na desnu obalu rijeke Zete pala je 28. maja 1862. godine. Kod Novog Sela došlo je do okršaja sa Crnogorcima u kojem je poginuo spuški kapetan Hodo bej. Crnogorskom vojskom je komandovao Mirko Petrović. Za tri dana je opet na istom mjestu došlo do borbe. Čerkez Abdi-paši je bilo jasno da sa svojom vojskom ne može poći dalje od Spuža. Zbog ovog neuspjeha glavnokomandujući ovog pohoda, serdari ekrem Omer-paša Latas predložio je velikom veziru da se smijeni skadarski mutasarif. Na mjesto Čerkez Abdi-paše došao je Abdul Kerim-paša, koji je do tada službovao u Bitolju. Kada je Abdul Kerim-paša stigao u Spuž, dao je svojim jedinicama nekoliko dana odmora da bi sa Mustafa Dželalettin-pašom i još nekoliko viših oficira razradio novi plan za napad. U međuvremenu je stigla vijest da je Derviš-paša iz Bileće prodro prema Nikšiću, pa je valjalo što prije pokrenuti vojsku u tom pravcu. Krenuli su desnom obalom Zete ka Danilovgradu. Četa pod komandom Mahmud beja zauzela je selo Planu. Abdul Kerim-paša je stigao s ostalom vojskom i utaborio se na jednoj visoravni blizu Plane. Mirko Petrović je sa svojom vojskom zauzeo položaje na obronku gore Glava. Ovdje je došlo do okršaja. Mahmud bej i Mustafa Dželalettin spojili su svoje čete i krenuli u oštru ofanzivu na Crnogorce. U borbi je izginulo dosta Turaka i Crnogoraca. Najzad, u zoru 12. jula, u blizini Ostroga uspjele su da se spoje vojske Derviš-paše i Abdul Kerim-paše.²⁷

Zbog zasluga u ovom ratu 1862. godine Mustafa Dželalettin je unaprijeđen u čin miralaja (pukovnika). Opet je sa Latasom morao da ide da uguši pobunu koja je izbila na Kritu 1867. godine i tada je postao mirliva (general-major), sa navršenom 41 godinom života.²⁸

²⁷ Serdar Ekrem Omer-paša. (Mihajlo Latas) – Iz uspomena njegova lična ljekara dr. J. Kečeta. Autorizovan prevod, *Bosanska vila*, br. 21, s. 327.

²⁸ Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...*, s. 24

Mustafa Dželalettin-paša u vojnoj uniformi
(fotografija iz kolekcije Sine Özkök)

Od 1870. godine počinje postepeno da stagnira uticaj negovog zaštitnika Omer-paše Latasa. Ovo je, naravno, uticalo i na položaj Mustafe Dželalettin-paše. Latasov suparnik, serasker Husejin Avni-paša, 1870. godine raspoređuje ga na novo radno mjesto, u konjičku brigadu stacioniranu u Bitolju.²⁹ Bitolj mu neće ostati u lijepom sjećanju, jer ga je tamo zadesila porodična tragedija. Njegov mlađi sin Ali Sejfi umro je od difterije.³⁰

²⁹ Ovaj grad je sve do povlačenja Turaka iz njega nosio ime Manastir.

³⁰ Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...* s. 10; Hasan Enver Dželalettin-paša u pismu navodi da je Ali Sejfi umro 1871. godine u Jenişehiru. *Ibid*, s. 26, 46.

Ubrzo je prekomandovan u Jenişehir (Larisa), gdje će se sukobiti sa grčkim četama. U međuvremenu umro je Omer-paša Latas, njegov veliki zaštitnik i podrška. Nakon toga, najvjerojatnije na inicijativu Husejin Avni-paše, zbog ljubomore (kako navodi Akćura) koja je kod njega bila prisutna prema Mustafi Dželalettinu-paši, biće penzionisan u maju 1871. godine,³¹ nepun mjesec nakon smrti Omer-paše Latasa. Ovi neprijatni životni udarci koji su se nizali jedan za drugim dobro su uzdrmali pašu. Nakon penzionisanja, vratio se u Istanbul i zbog melanholije koja je zavladała njegovim duhom nije izlazio iz kuće čak devet mjeseci.

Osim antipatije Husejin Avni-paše koja je bila očigledna, razlog za prijevremeno penzionisanje paše može biti uticaj i umiješanost ruske ambasade. Tada je u osmanskoj službi bilo nekoliko paša Poljaka, a to se nikako nije sviđalo Ruskoj Carevini s obzirom na njen stav prema poljskim emigrantima. Murat-paša (Bem) i Skender-paša (Ilinski) koje su Rusi smatrali za veoma sposobne i opasne, ranije su preminuli. Međutim, Mehmed Sadik-paša je bio itekako živ i uticajan. Mahmud Hamdi (Freund), Nihad (Bielinski) i Sefer (Koscielski) paša su takođe bili na visokim pozicijama.³²

Mustafa Dželalettin-paša je predstavljao opasnost za Ruse zbog svoje pozicije u osmanskoj vojsci i zato što su znali da je sposoban i neprijateljski raspoložen prema njima. Još od 1864. godine ruski ambasador Ignjatijev je počeo da prati aktivnosti Mustafe Dželalettin-paše. Od 1871. godine počinje približavanje Rusije i Osmanske imperije i saradnja dvije zemlje izbiće u prvi plan. Iz tog razloga, penzionisanje Mustafe Dželalettin-paše možda je bilo kompromisno rješenje i posljedica pritiska ruske ambasade.

³¹ Osmanski arhiv Vlade Republike Turske - Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Irâde, Dahiliye (İ.DH), 647/44948, H: 26. safer 1288/16. maj 1871.

³² Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit ...*, s. 26.

Uprkos svemu ovome, penzionerski staž Mustafe Dželalettina neće dugo trajati, svega deset mjeseci. Kada je Husejin Avni-paša sklonjen sa svog položaja, Mustafi će biti vraćeno zvanje i ponovo će stupiti u aktivnu službu. Ovaj put njegovo radno mjesto je bilo odjeljenje generalštaba.³³

Godine 1875. izbio je ustanak u Hercegovini koji je preplavio značajan dio Balkana. Iako je Porta imala blagu brojčanu prednost nad ustanicima, oni su već sredinom 1875. postigli značajan uspjeh likvidiranjem turskih garnizona na velikom prostoru. Turci su shvatili ozbiljnost situacije i preduzeli su odgovarajuće korake. Za Mustafu Dželalettina-pašu, mirni dani provedeni sa porodicom su bili završeni. Najprije je upućen u Niš, a zatim je imenovan za jednog od komandanata osmanske vojske koja je djelovala u Hercegovini. Stigao je u Hercegovinu krajem marta 1876. Tamo je uzeo učešća u dvije akcije čiji je cilj bio isporuka zaliha hrane i municije turskom garnizonu u Nikšiću koji je bio pod opsadom od strane Crnogoraca. Prvu akciju je vodio lično zapovjednik Ahmed Muhtar-paša. Zbog njegovih loših procjena i grešaka u komandovanju, kao i hrabrosti ustanika, akcija je okončana totalnom katastrofom za turske trupe. Drugu akciju je vodio zamjenik Muhtar-paše, Dželalettin-paša. Zahvaljujući njegovom ratnom iskustvu i lukavim taktičkim potezima, donio je pun uspjeh osmanskoj vojsci, uzrokujući istovremeno velike gubitke u redovima ustanika. U jednom manjem okršaju s Crnogorcima u klancu Duga bio je povrijeđen.³⁴ Ovi uspjesi Dželalettin-paše nisu odgovarali glavnom komandantu Muhtar-paši koji je nastojao da se što prije oslobodi ambicioznog Poljaka. On je poslao jedan izvještaj Porti u kome zahtijeva razrješenje Mustafe Dželalettina i njegov povratak u Istanbul. Porta nije pozitivno odgovorila na ovaj zahtjev, ali da bi donekle zadovoljila Muhtar-pašu Mustafa

³³ BOA, ĩ. DH, 647/44948, H: 20. Zilhidže 1288/29. februar 1872.

³⁴ Le Temps, br. 5490. (28. april 1876), 1.

Dželalettin-paša prekomandovan je u Bosnu.³⁵ Tamo je ostvario najveće vojne uspjehe u svojoj karijeri.

Mirliva Mustafa Dželalettin-paša i Salih Zeki-paša su u bici za Bijeljino potpuno razbili ustaničke snage i natjerali ih u bjekstvo. Oni su 23. jula 1876. (1. Redžeb 1293) sa sedam tabura (bataljona) padišahove vojske, tri buljuka (čete) konjice, osam topova i sa oko 2.000 vojnika pomoćne vojske, udarili sa dvije strane na utvrđenja što su ih Srbi bili podigli u blizini Ade na rijeci Drini. Nakon bitke, koja je trajala četiri sata, Srbi su odstupili preko rijeke Drine, napustivši četiri utvrđenja i četiri topa.³⁶

Postignuti uspjesi doprinijeli su unapređenju Mustafe Dželalettin-paše u čin ferika (general-lajtnanta).³⁷ U očima ustaničkih snaga, postao je jedan od najopasnijih osmanskih komandanata.

U Hercegovini, vojska Muhtar-paše trpjela je konstantne poraze. Ova situacija prisilila je Portu da nešto preduzme. Mustafi Dželalettinu je naređeno da sa svojom vojskom krene iz Sarajeva u Hercegovinu i pomogne Muhtar-paši. Plan je bio da se jedinice Muhtar-pašine i Dželalettinova vojska spoje kod Popova polja.³⁸ Dželalettin-paša je stigao u Stolac i tu je ostao nekoliko dana jer nije smio rizikovati da nastavi svoj marš dalje, zbog opasnosti koja mu je prijetila od strane ustaničkih četa.³⁹ Muhtar-paša kao glavnokomandujući osmanske armije u Hercegovini, izdao je naređenje da se unište sva sela kuda prođu Portine jedinice. Dželalettin-paša pri prolasku od Stoca do Ljubinja, oglušio se o naređenje pretpostavljenog Muhtar-paše,

³⁵ Łątka, *Pasza z Lechistanu...*, s. 36.

³⁶ Salih Sıdkı Hadžihuseinović Muvekkıt, *Povijest Bosne 2*, Sarajevo, 1999, s. 1242.

³⁷ BOA, Cevdet, Askeriye (C.AS), 1002/ 43830, H:18. redžep 1293/08. avgust 1876.

³⁸ Łątka, *Pasza z Lechistanu...*, s. 37.

³⁹ *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, 21. avgust 1876, 8.

te nije preduzeo odmazdu protiv civilnog stanovništva. Ljubinje je bilo jedino mjesto koje tokom ove akcije nije bilo spaljeno. Najzad, Muhtar-paša iz Trebinja i Dželalettin-paša iz Stoca, 24. avgusta, okružili su Popovo polje sa 7 bataljona i 600 bašibozuka. Napali su ustanike kojih je bilo 700 i koji su se povukli nakon kratke borbe.⁴⁰

Po povratku u Trebinje Muhtar-paša je saznao da Ljubinje nije spaljeno što je okvalifikovao kao neposlušnost i neizvršenje naređenja. Naredio je kućni pritvor za Dželalettina.⁴¹ Taj slučaj je mogao da se završi vojnim sudom za pašu. Srećom, uspio je da se oslobodi optužbi, ali je za kaznu dobio prekomandu u albanski korpus u Skadru, na položaj načelnika štaba. Otišao je tamo početkom septembra 1876. godine, i to preko Bara.⁴² Albanski korpus osmanskih snaga stacionaran u Skadru smatran je za najgoru i najnesposobniju vojsku padišahovu. Odmah po svom dolasku, Mustafa Dželalettin je naredio da se osamnaest od dvadeset osam bataljona koji su tamo stacionirani, stave pod njegovu direktnu komandu. Dvije sedmice ove jedinice su se intenzivno obučavale i naučile nova pravila borbe. Osim toga, iz svakog bataljona, Dželalettin-paša, odabrao je najbolje i najpožrtvovanije vojnike, stvarajući od njih efikasne trupe u cilju uspješnog pariranja Crnogorcima.⁴³

Početkom oktobra Derviš-paša, mušir Treće carske ordije, poveo je sa sobom većinu svoje vojske, krenuo je iz Podgorice i stigao u Spuž.⁴⁴ Sa njim je stigao i Dželalettin-paša. Nakon

⁴⁰ Le Temps, br. 5613 (29. avgust 1876), 1.

⁴¹ Łątka, *Pasza z Lechistanu...*, s. 38.

⁴² *Glas Crnogorca*, br. 54 (5. oktobar 1876), 1.

⁴³ Łątka, *Pasza z Lechistanu...*, s. 38.

⁴⁴ Muvekkit u svojoj hronici Tarih-i Bosna daje podatak da je Derviš paša sa vojskom krenuo iz Podgorice i stigao u Spuž 24. šabana 1293./ 14. septembra 1876. godine, što je malo vjerovatno. Vidi: Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, s. 1258; Knjaz Nikola u svojim memoarima kaže da je Derviš paša skupio svoju vojsku u Spuž 28. septembra/ 11. oktobra, a nedvosmisleno je utvrđeno da je

osvajanja Novog sela, Mustafa Dželalettin-paša, koji je pripremio odabrane pješadijske jedinice, uz artiljerijsku podršku, pokrenuo je napad na brdo Maljat, iza koga su bile utvrđene crnogorske snage. Paša Dželalettin je ponovo pokazao nevjerovatnu hrabrost. Bio je u prvim borbenim redovima, a teren je odlično poznao, jer je četrnaest godina ranije, pokušavajući da probije crnogorsku odbranu u blizini sela Martinići, bio ranjen.

Ovog puta borba je bila još žešća. Crnogorci, boreći se na svojoj djedovini, sa dobro čuvanih pozicija zadavali su značajne gubitke Turcima. Kao rezultat toga, osmanskim snagama je pošlo za rukom tek u trećem pokušaju da se domognu povoljnijih pozicija. Iz turskih topova, kojih je bilo 24, s pozicija Spuža, Hotskih vrata, iz utvrde Stologlav i ostalih okolnih manjih utvrda i kula su gađani crnogorski položaji. Osim vojvode Ilije Plamenca, koji o ovoj bici donosi detaljnije podatke, od crnogorskih komandanata na borbenim položajima su bili i serdar Jole Piletić, Mirko Mujov, Radoje Ristov Pajević, Jovica Radović, Mihailo Nišin Vučinić.⁴⁵ Na bojnopolju je palo dosta vojnika Mustafe Dželalettina. I sam je bio ranjen. To je bila sedma rana koju je zaradio u dvadesetosmogodišnjoj vojničkoj karijeri. Ovog puta, međutim, teško je ranjen u stomak.

Kralj Nikola u svojim Memoarima ovako opisuje taj događaj: *Turaka je na Maljatu poginulo mnogo. Po samijem turskijem izvještajima iz Podgorice, poginulo ih je oko 2000. Tu su poginula dva đenerala turska, Dželadin paša i Abdi paša, a i nekoliko*

bitka na Maljatu bila 27. septembra/10. oktobra i da je tada poginuo Mustafa Dželalettin-paša, a stradao je i Avdi-paša. Turska vojska je vjerovatno stigla u Spuž 24 ili 25. septembra po julijanskom kalendaru. Vidi: Nikola Prvi Petrović Njegoš, *Rat crnogorski*, (izbor i predgovor Branko Banjević), Zagreb, 2009, s. 236; Ilija Plamenac, *Memoari – vojvoda Ilija Plamenac*, prir. Živko Andrijašević, Slavko Burzanović, CID, Podgorica, 2004, s. 119.

⁴⁵ Ilija Plamenac, n. d, s. 119–120.

viših oficira. Dželadin paša bio je vrlo sposoban vojnik. Bio je u Hercegovini, u vojsci Muktar pašinoj, polkovnik, i samo prije mjesec dana došao je k Derviš paši kao đeneral. Crnogoraca je palo više od stotine mrtvih i ranjenih.⁴⁶

Pošto je bio svjestan dolazećeg smrtnog časa, paša je uspio da pošalje telegram padišahu sa molbom da pazi na njegovog sina Envera.⁴⁷ U posljednjim minutima svog života on nije izgovarao, prema običaju muslimanskih ratnika, ajete iz Kurana, samo je nešto mrmljao na poljskom jeziku. Između ostalog, nekoliko puta je ponovio riječi „psiakrew (prokleta) Katerina“.⁴⁸ Nema sumnje da se te riječi odnose na Katarinu Veliku, carica Rusije, glavnog uzročnika događaja koji su doveli mnogo godina kasnije Konstantija Borzeckog da učestvuje u ovim ratovima.⁴⁹ Samrtne muke pašine su trajale osam sati. Umro je ujutru 10. oktobra 1876. godine u vojnom sanitetu u Spužu.⁵⁰ Interesantan detalj o tome iznosi vojvoda pop Ilija Plamenac: „Dželadin-paša bio je desna ruka Derviš-paši. Kaživali su mi, kad su ga pronijeli mrtva u Spuž vidio ga Derviš-paša i plaka’ je

⁴⁶ Nikola Prvi Petrović Njegoš, *Autobiografija, memoari, putopisi*, Cetinje-Podgorica, 2007, s. 231.

⁴⁷ Łątka, *Pasza z Lechistanu...*, s. 75

⁴⁸ Prema porodičnoj tradiciji, Łatka prepričava kazivanje sina Mustafinog i ostalih potomaka, posljednje riječi smrtno ranjenog paše bile su „psiakrew Katerina!“ („prokleta Katerina!“); *Ibid*, s. 75.

⁴⁹ Katarina je od Rusije napravila dominantnu silu na Bliskom istoku, nakon Prvog rusko-turskog rata (1768-1774). Pokušala je da napravi podjelu evropskog dijela Osmanske imperije po poljskom modelu, ali je postigla znatno manji uspjeh. Anektirala je Krim 1783, manje od devet godina pošto je postao samostalan kao rezultat prvog rata Rusije i Turske. Za vrijeme Katarinine vladavine Osmanska imperija je započela Rusko-turski rat (1787-1792) koji se završio Mirovnim sporazumom iz Jašija koji je legitimisao rusko pravo na Krim.

⁵⁰ Łątka, *Pasza z Lechistanu...*, s. 75

za njim ka' malo dijete. A bojevi se prekidoše izpred podna".⁵¹ Razlog prekida borbi baš u to vrijeme je bila sahrana Mustafe Dželalettin-paše, jer kod muslimana je običaj da se nakon podnevne molitve (podne namaza) obavlja sahrana (dženaza). Koliko je Dželalettin paša bio poznat i ugledan najbolje govori podatak da su o njegovoj smrti izvijestile brojne novine i časopisi širom svijeta.⁵²

Paša je sahranjen u avliji spuške džamije. Na njegovom grobu, bio je postavljen mermerni stub na čijem vrhu je bio izrezbaren fes.⁵³

Nekoliko mjeseci kasnije u Spuž su ušli Crnogorci. Grob poljskog šehida nalazio se van granica zemlje za koju je živio, borio se i umro. Naravno, u slobodnoj Crnoj Gori niko nije brinuo o grobu omraženog osmanskog generala. Mnogo godina kasnije grob svog oca posjetio je Enver paša. Nadgrobni stub (nišan) već je bio polomljen.⁵⁴ Vremenom, obrisi osmanske arhitekture u varošici Spužu sačuvali su se samo u vidu ostataka ruinirane tvrđave, a od četiri džamije u varoši i bližoj okolini skoro da nije ostalo nikakvog traga.⁵⁵ Nije sačuvan ni grob

⁵¹ Ilija Plamenac, *Memoari...*, s. 120.

⁵² Glas Crnogorca, br. 54 i 55 (5. i 12. oktobar 1876), 1; Neretva, br. 37 (6. decembar 1876), 1; Journal des débats politiques et littéraires, 21. oktobar 1876, 1; Der Deutsche Correspondent, br. 278 (20. novembar 1876), 3; Le Temps, br. 5666 (21. oktobar 1876), 4; Takvim-i Vekayi: Devlet-i Aliyye-i Osmaniyyenin ceride-i resmîyesi, br. 1840 (22. ramazan 1293/11. oktobar 1876), 2.

⁵³ Jerzy S. Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit: Mustafa Celaleddin Paşa/Konstanty Borzecki*, 1. basim, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1987, s. 39.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Şemsedin Sami, poznatiji i kao Sami Frašeri, osmanski filolog i književnik, je u prvoj osmanskoj enciklopediji „Kamus ul Alam“, u odrednici „الشپوزى“ (Spuž) pomenuo „tri časne džamije“ u toj kasabi. Vidi: *Kamus-ül alâm: tarih ve coğrafya lûgati ve tabir-i esahhiyle kâffe-yi esma-yi hassa-yi camidir*, drugi tom,

Mustafe Dželalettina. Interesantno, ne postoji više ni Modrzewiec – rodno mjesto Konstantija Borzeckog. Na tom mjestu je sada rudnik lignita u Belchatov-u.

Intelektualni rad Mustafe Dželalettina

Oficiri koji su izbjegli na osmansku teritoriju i dobili osmansko državljanstvo postali su pioniri modernizacije te države u tanzimatskoj eri, posebno u oblasti vojnih reformi. Najbolji primjer za to je upravo Mustafa Dželalettin-paša koji je unaprijedio nove metode u artiljeriji i dao doprinos u oblasti vojne kartografije. Međutim, njegov uticaj nije bio ograničen samo na ovo. Osim svoje vojne karijere Mustafa Dželalettin je aktivno participirao i u intelektualnom životu Osmanske države.

Pisao je brojne članke za *Courrier d'Orient*, časopis koji je izlazio u Istanbulu, a čiji je urednik bio Francuz Giampietry. Svoju čitalačku publiku imao je najviše u turskoj inteligenciji.⁵⁶ Još važnija je njegova uloga u najpopularnijem turskom dnevniku – *Basiret* – koji je izlazio u periodu 1870–1878. godine, sa tiražom do 10.000 primjeraka,⁵⁷ gdje nije samo

Istanbul, 1306 (1889), s. 972. Bajro Agović je na široj teritoriji Spuža locirao četiri džamije, dvije varoške, jedna ispod puta prema Martinićima (Mahala) i jedna u selu Grlić nadomak Spuža. Grob Mustafe Dželalettin paše je vjerovatno bio u avliji neke od ove dvije varoške džamije: Sultan Ahmedove, što bi bilo i najlogičnije, jer je to bila najveća džamija, ili Husein agine. Vidi: Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica, 2001, s. 105–107.

⁵⁶ O Giampietry-ju (ili Jean Piétri) i njegovom *Courrier-u*, vidi: Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton, 1962, s. 33; i R.H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, New York, 1973, s. 205–206.

⁵⁷ İlhan Yerlikaya, *XIX. yüzyıl Osmanlı siyasi hayatında Basiret gazetesini ve pancermenizm–panislamizm–panslavizm–Osmanlılık fikirleri*, Van, 1994, s. 21–27.

objavljivao članke već je bio i član redakcije. Nažalost, za današnje istraživače, njegovi članci u oba lista uglavnom su bili nepotpisani, očigledno zbog straha da će biti otpušten iz vojske.⁵⁸ Ovaj strah se pokazao opravdanim, jer je 1871. godine privremeno bio udaljen iz aktivne službe zbog navoda o njegovom „objavljivanju članaka u stranoj štampi“.⁵⁹

Stalna karakteristika u pisanju Mustafe Dželalettina je njegova ekstremna rusofobija. Roderik Dejvison u svojoj knjizi navodi da su „zbog njihove ogorčenosti prema Rusiji, Poljaci i Mađari bili veći Turci od samih Turaka.“⁶⁰ U slučaju Borzeckog, druga strana njegove rusofobije je bila ta da je on bio očigledni turkofil.⁶¹ Glavni zadatak u aktivnostima poljskih emigranata iz 19. vijeka bio je diskreditovanje Rusije u očima zapadnog javnog mnjenja.

Međutim, njegov uticaj nije bio ograničen samo na ovo. Važnije od svega ovoga je činjenica da je napisao knjigu „Les Turcs anciens et modernes“ (Stari i moderni Turci), avangardno djelo o turskom nacionalizmu.⁶² Nedvosmisleno se može reći da je ova knjiga najvažniji razlog zbog čega je priča o Mustafi Dželalettinu i danas aktuelna.⁶³ On je objavio ovaj rad na fran-

⁵⁸ Ibid., s. 55–56, 66–67.

⁵⁹ BOA, Irade, Dahiliye (İ.DH), 632/43962, 26. Safer 1288./17. maj 1871.; Łatka, *Pasza z Lechistanu*, s. 56. Łatka povezuje ovo smjenjivanje sa smrću velikog vezira, Ali-Paše i porasta ruskog uticaja na Bosforu. Međutim, Ali-Paša je umro u septembru 1871. godine, skoro 4 mjeseca nakon penzionisanja Mustafe Dželalettin-paše. U martu 1872. on je opet reaktiviran u vojnu službu. (BOA, İ.DH, 647/44948).

⁶⁰ Roderic H. Davison, n.d., s. 76.

⁶¹ *Ibid.*, s. 231. i 438.

⁶² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi/Osmanlı'nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet*, 1. basım, Timaş Yayınları, İstanbul, mart 2014, s. 57, 68–69.

⁶³ Poljski istoričar Adam Lewak je 1936. godine iznio podatak da je Mustafa Dželalettin-paša napisao još tri djela: *Tamerlanova vojska*, *Janjičari*

Naslovne strane oba izdanja knjige Mustafe Dželalettina paše:
Les Turcs anciens et modernes (Stari i moderni Turci)

cuskom jeziku u Istanbulu 1869. godine, tačno 20 godina nakon što je prebjegao iz Poljske u Tursku.⁶⁴ Knjiga od 362 strane štampana je u štampariji časopisa *Courrier d'Orient* u Istanbulu i posvećena sultanu Abdulazizu. Sljedeće godine ponovo je štampana u Parizu.

i *Jezuiti na Istoku*. Do danas nisu pronađeni ovi njegovi zapisi. Vidi: Adam Lewak, *Konstanty Borzecki*, *Polski Słownik Biograficzny* (Poljska akademija nauka, Krakov, 1936, III, s. 365–366.

⁶⁴ Mustafa Dželalettin-paša, branići kulturu i civilizaciju Turaka obraća se stranom čitateljstvu u nadi da će razbiti brojne predrasude Evropljana o Turcima. (Ali Engin Oba, „Fransız İhtilalinin 200. Yıldönümünde Mustafa Celâlettin Paşa'nın 'Eski Ve Yeni Türkler' Adlı Eserinin Türk Milliyetçiliğinin Oluşmasına Etkisinin Değerlendirilmesi“, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler-Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi-İstanbul-21-25 Ağustos 1989*, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 69, 75); Tadašnja široka upotreba francuskog jezika na međunarodnom planu može se navesti kao razlog za štampanja knjige na tom jeziku.

S obzirom na to da je Mustafa bio oficir i umjetnik – slikar, pitanje je šta ga je inspirisalo da napiše jedno ovakvo djelo. Odgovor je dat u uvodu knjige:

*Dvadeset godina koje sam proveo u nekoliko turskih vilajeta, tijesno povezan sa osmanskim narodom, njihovim životom, kulturom, idejama, presudno je uticalo da zavolim ovu naciju. Danas je ta nacija često izložena sramoti, izazvana određenim tendencijama, određenim zloupotrebama i pogrešnim stavovima. Bez obzira na moju nekompetenciju kao pisca, ne ustručavam se da iznesem svoje percepcije i ubjeđenja. Smatrajući da ću štitiiti Turke tako što ću pisati o onome što vidim i što sam vidio, ovu dužnost od srca činim. Vjerujem da će ova moja knjiga, koja je iskrena i nepristrasna, biti od pomoći u razvoju Istoka i da će uticati na poboljšanje sudbine sunarodnika koji su me prihvatili kao svog.*⁶⁵

Knjiga je podijeljena u dva poglavlja. U poglavlju o istoriji, na osnovu francuskih, njemačkih, ruskih, poljskih i grčkih izvora, Mustafa Dželalettin-paša rekonstruiše istoriju Turaka i fokusira se na njihovo porijeklo. U prvom poglavlju pod nazivom „Les anciens Turcs“, i u naslovima „L’Europe et le Touro-Arianisme“

⁶⁵ Tekst uvoda u originalu glasi: „Durant vingt années que j’ai passées dans les provinces de la Turquie, lié intimement au peuple ottoman, à sa vie, à ses labeurs, à ses idées, j’ai eu le temps de le connaître et de l’aimer. Aujourd’hui donc que cette nation trouve souvent exposée à des embarras, causés par certaines tendances, certains abus et certaines opinions erronées, — nonobstant mon incompetence d’écrivain, je n’hésite pas à publier l’exposé de mes convictions. Je m’impose cette tâche d’autant plus volontiers, que pour défendre les Turcs, il me suffit de dire ce que j’ai vu et observé. Puisse cet essai sincère et impartial avoir quelque influence sur l’amélioration du sort de mes compatriotes adoptifs, et faciliter l’œuvre du progrès en Orient!“ Pasha Moustapha Djelaledin, *Les Turcs anciens et modernes*, Paris: Librairie internationale; Bruxelles: A. Lacroix, Verboeckhoven, 1870, s. 5.

i „Grecs et Romains“, Dželalettin je predstavio teoriju o porijeklu i rasnim afinitetima Turaka. Upotrebom francuskih, njemačkih, poljskih i ruskih izvora, iznosi tezu da su Turci pripadali proto-rasi, koju je nazvao „la race Touro-Aryenne“, a to je bila izvorna rasa evropskih nacija. Takođe tvrdi da su, suprotno uopštenim evropskim vjerovanjima, Turci imali važnu i civilizacijsku ulogu u svjetskoj istoriji. Pošto je uspostavio svoju Turo-arijevsku doktrinu, utvrdio je da je modernizacija Turske po zapadnom modelu prirodna posljedica – pošto je zapadna civilizacija bila proizvod Turo-Arijevac. Prema njegovim riječima, dio proto-rase, Turani, pridruživanjem civilizaciji Semita i prihvatanjem islama odvojili su se od glavne grupe. Dakle, ponovni ulazak Turaka u ovu civilizaciju nije ništa drugo nego povratak svojim korijenima. Turci su začetnici civilizovane Evrope i pripadaju zapadnom svijetu. U ovoj knjizi Mustafa Dželalettin-paša razvija teoriju turskog nacionalizma zasnovanu na istorijskim i jezičkim argumentima.⁶⁶ Drugim riječima, Mustafa Dželalettin-paša je bio jedan od prvih panturkista. Nijazi Berkes, sociolog turskog porijekla sa Kipra, koji se bavio istorijskom i društvenom evolucijom Turske, u svom najpoznatijem djelu *Razvoj sekularizma u Turskoj* iznosi mišljenje da, u suštini, Dželalettinova teorija nije bila nacionalistička, već internacionalistički motivisana i orijentisana.⁶⁷

U Dželalettinovoj knjizi sintetizovani predlozi o modernizaciji države bili su važniji i korisniji od istorijskog dijela knjige. Da bi se približila evropskoj civilizaciji, Turska je trebalo najprije da usvoji i primijeni evropsko pravo i njen administrativni sistem. Paša je bio pobornik reforme turskog jezika i predlagao je da se jezik „očisti“ od persijskih i arapskih riječi i da se odbaci arapsko pismo i uvede latinica. Čak je i svog sina Envera naučio

⁶⁶ *Ibid*, 229–299.

⁶⁷ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, London, 1998, s. 316.

da turski jezik piše latinicom.⁶⁸ Pokušao je da objasni sličnosti turskog jezika sa grčkim i latinskim. Pitao se da li postoji jezik koji je više arijevski od turskog.

Upadljivo je da je knjiga Mustafe Dželalettina objavljena 1869. godine, na vrhuncu aktivnosti Mladoosmana.⁶⁹

Ispitujući kontekst sadržaja knjige Mustafe Dželalettina, mogu se naći neki od najčešćih postulata Mladoosmana:

a) predlog za uvođenje parlamentarnog sistema, sa nacionalnom skupštinom koja bi brojala oko 100 muslimana i oko 100 nemuslimanskih deputata;⁷⁰

⁶⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-Islahat Fermanı Devri*, Cilt VII, Ankara, 2003, s. 215.

⁶⁹ Mladoosmani (tur. *Yeni Osmanlılar*) bili su tajno društvo koje je 1865. godine osnovala grupa turskih intelektualaca koji su bili nezadovoljni tanzimatskim reformama u Osmanskoj imperiji, jer su vjerovali da se te reforme ne sprovode onako kako su bile zamišljene. Mladoosmani su pokušali da transformišu osmansko društvo očuvanjem imperije i njenom modernizacijom kroz evropsku tradiciju usvajanja ustavne vlade. Tražili su istinsku demokratizaciju zemlje i donošenje ustava koji će garantovati slobode i prava. Iako su Mladoosmani bili često ideološki nejedinstveni, postigli su konsenzus oko toga da nova ustavna vlada i dalje treba da bude ukorijenjena u islamu, da bi naglasila „kontinuitet i suštinsku vrijednost islama kao osnove osmanske političke kulture“ i sinkretizovala islamske ideale sa liberalizmom i parlamentarnom demokratijom. Među uglednim članovima ovog društva bili su pisci i publicisti poput Ibrahima Šinasija, Namika Kemala, Ali Suavija, Zija Paše i Agah Efendije. Vidi: Kemal Beydilli, „Yeni Osmanlılar Cemiyeti“, *İslam Ansiklopedisi*, Vol. 43, İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2013, s. 430-433.

⁷⁰ On je takođe predložio i preraspodjelu mjesta koja bi pripala nemuslimanima tako što bi „25 mjesta pripalo Jermenima, 25 mjesta Bugarima, 14 Grcima, 7 Asircima, 7 jevrejima, 4 pravoslavnim Albancima, 3 katoličkim Albancima, 4 pravoslavnim Bosancima, 3 katoličkim Bosancima, 3 Vlasima, 2 mjesta Nestorijancima, kao i 3 mjesta za predstavnike katolika i protestanata Jermena“. Pasha Moustapha Djelaledin, *Les Turcs*, s. 210-211.

b) predlog o postavljenju ministara odgovornih pred parlamentom, dok im se istovremeno daje više autonomije spram velikog vezira.⁷¹

c) predlog pokrajinske (administrativne) reforme, zasnovane na principu lokalne samouprave⁷²

d) predlog reforme jezika.⁷³

Sudeći po kasnijem razvoju, čini se da „politički nacionalizam“ Mustafe Dželalettina nije pronašao mnogo sljedbenika u Turskoj i uskoro je pao u sjenku „kulturnog nacionalizma“ Mladoturaka, kojeg je najbolje formulisao Zija Gokalp (Ziya Gökalp).⁷⁴

⁷¹ *Ibid*, s. 211.

⁷² Iako je bio pobornik administrativno-teritorijalnih reformi koje je uveo i sproveo Midhat-paša, autor je zaključio da osnovna teritorijalna jedinica ne može biti veliki vilajet, već mnogo manja - kaza; *Ibid*, s. 179–185.

⁷³ „Ja koristim veoma prost i narodni jezik, koji nijedan turski pisac ne bi smio staviti na papir i kojim govore turski i tatarski narodi. Turski narod je nekoliko vjekova bio zaražen kugom persijanizma i zvaničnog arapskog“; *Ibid*, s. 267–268; autor je otišao dalje od većine reformatora svoje generacije, jer je takođe kritikovao „arapske hijeroglif“ žaleći se da „su Turci prihvatili arapsko pismo, koje uopšte nije odgovaralo turskom jeziku“; *Ibid*, s. 49, 111.

⁷⁴ Mehmed Zija Gokalp (1876-1924) je bio turski sociolog, pisac, pjesnik i politički aktivista. Kao sociolog, Zija Gokalp je bio uticajan u negiranju islamizma, panislamizma i osmanizma kao ideoloških, kulturnih i socioloških identifikatora. Gokalpov rad je bio od posebnog značaja u oblikovanju reformi Mustafe Kemala Atatürka; njegov uticaj se pokazao naročito značajnim u razvoju kemalizma i nasljeđu osnivača Republike Turske. Pod uticajem savremene evropske misli Gokalp je odbacio osmanizam i islamizam u korist turskog nacionalizma. On se zalagao za ponovnu turkizaciju Osmanske države, promovišući turski jezik i kulturu osmanskog građanstva. Njegova misao, koja je popularizovala panturkizam i turanizam, opisana je kao „kult nacionalizma i modernizacije“. Gokalp je okarakterisan kao „otac turskog nacionalizma“, pa čak i „velemajstor turkizma“. O liku i djelu Mehmeda Zije Gokalpa vidjeti sljedeće studije: Taha Parla, *The Social and Political thought*

Jedno se ne može poreći, a to je potpuna konzistentnost Dželalettinovog izbora. Ovaj nesuđeni katolički sveštenik pronasao je sebe kao muslimana Osmanliju, a zatim je svojim teoretskim radom pokušao zapadnoj Evropi približiti tursko-osmansku naciju. Najzad, umro je boreći se za ovu naciju, u ratu koji je označio kao „džihad“ ili „guerre nationale“.

Generacija Mustafe Kemala Ataturka bila je upoznata sa idejama i stavovima Dželalettina. Ataturk je u svojoj privatnoj biblioteci posjedovao jedan primjerak knjige „Stari i moderni Turci“, i to drugo, tzv. parisko izdanje. Postoje dvije verzije o tome kako je ova knjiga došla u njegov posjed. Prema prvoj verziji, Mustafa Kemal koji je prekomandovan u Komandu korpusa u Rumeliji je pozajmio knjigu na čitanje od svog tadašnjeg komandanta, Envera Dželalettin paše, sina Mustafe Dželalettina. Po drugoj verziji Mustafa Kemal je knjigu dobio na poklon od svog bliskog prijatelja Ali Fuat beja, daljeg rođaka Mustafe Dželalettina.⁷⁵

U studiji o idejama i knjigama koje su uticale na mentalni svijet Ataturka, Šerafettin Turan, poznati turski historičar, analizirao je zabilješke koje je napisao Mustafa Kemal na marginama ličnog primjerka knjige Mustafe Dželalettina. Značajno je da se u jednom od najdiskutabilnijih djelova knjige, u kojem Dželalettin obrazlaže bliskost Turaka i Etruraca, zapaža Ataturkov komentar „veoma važno“ (çok muhim) i „pažnja“ (dikkat).⁷⁶ Ideje Dželalettin-paše su značajno uticale na reformatorski kurs Mustafe Kemala Ataturka. Radio je na

of Ziya Gökalp 1876–1924, Leiden, 1985.; Z. Gökalp, *The principles of Turkishism*, trans. from the Turkish and annotated by R. Devereux, Leiden, 1968.; *Turkish Nationalism and Western Civilization. Selected essays of Ziya Gökalp*, priredio i preveo Niyazi Berkes, London, 1959.

⁷⁵ Ali Engin Oba, *Fransız İhtilalinin 200. Yıldönümünde...* s. 69.

⁷⁶ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, c. 17, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 337-404.

usklađivanju turskog pravnog sistema i administracije sa evropskim. Primijenio je u praksi Dželalettinov predlog o konverziji arapskog pisma latiničnim, zabranio je nošenje fesa, dao je veća prava ženama. Atatürk je izjavio da je autor takvog djela kao što je *Stari i moderni Turci* dostojan poštovanja i pamćenja.

Mustafa Dželalettin paša, nije samo u pogledu političkih stavova i ideologije bio dio istorije turske revolucije, već su i njegovi potomci bili nastavljači iste priče. Kao što smo gore naveli, Mustafa Dželalettin je sa suprugom Saffet dobio dva sina: Hasan Envera i Ali Sejfija koji je još kao dijete preminuo. Hasan Enver je krenuo očevim stopama, završio vojnu akademiju u Parizu i postao osmanski oficir. Svoj radni vijek uglavnom je proveo u generalštabu osmanske vojske. Oženio se Lejlom, ćerkom osmanskog generala njemačkog porijekla Mehmeda Ali-Paše (Ludwig Karl Friedrich Detroit) sa kojom je imao tri kćerke (Ajše Dželile, Munevver i Sara) i dva sina (Mustafa Dželalettin i Mehmed Ali).⁷⁷

Taj urođeni gen za umjetnost koji je posjedovao Konstanti naslijedili su i njegovi praunuci Nazim Hikmet i Oktaj Rifat, veliki turski pjesnici. Hikmetova majka je bila Ajše Dželile. Nazim Hikmet je u mladosti prihvatio marksističke poglede na svijet, što je i bilo presudno da studira u Sovjetskom Savezu, gdje je bio očaran ruskim futuristima i konstruktivistima. Najveći uticaj na njega je izvršio Vladimir Majakovski. Član Komunističke partije Turske postao je 1925. godine. Više puta je hapšen i osuđivan zbog širenja ljevičarskih ideja. Poslije višegodišnjeg tamnovanja, pušten je na slobodu 1950. godine, nakon dolaska Demokratske partije na vlast u Turskoj. Uprkos tome, iste godine trajno je napustio domovinu, a 1951. godine oduzeto mu je tursko državljanstvo. Na osnovu porijekla njegovog pradjeda dobio je državljanstvo Poljske Narodne

⁷⁷ Vidjeti porodično stablo Mustafe Dželalettina paše: Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...*, s. 44-45.

Republike, uzimajući prezime Borzecki. U Poljskoj se nije puno zadržao već je iz Varšave pošao za Moskvu. Staljin ga je prihvatio i sve do smrti stvarao je u Sovjetskom Savezu. Umro je u Moskvi, gdje je i sahranjen. Njegova želja da bude sahranjen pod platanom na nekom od seoskih grobalja u Anadoliji ostala je neispunjena. Republika Turska mu je 2009. godine posthumno vratila oduzeto državljanstvo.⁷⁸

Druga kćerka Enver paše, Munevver je bila udata za Samih Rifat beja, visokog državnog funkcionera, poslanika u skupštini, člana Društva istoričara Turske i prvog predsjednika i jednog od osnivača Društva za turski jezik. Pismo Enver Dželalettin-paše na koje smo se često pozivali u ovom radu, a koje je kasnije objavljeno u časopisu *Tarih ve Toplum* (Istorija i društvo), bilo je adresirano na zeta Samih Rifat Beja. Oktaj Rifat, sin Munevere i Samih Rifata, također je jedan od najvećih pjesnika moderne Turske. Bavio se i dramaturgijom, a bio je i romansijer. Završio je Pravni fakultet Univerziteta u Ankari. Kao državni stipendista upućen je u Pariz na doktorske studije koje je prekinuo zbog izbijanja Drugog svjetskog rata.⁷⁹ I u njegovom slučaju ponovila se sudbina djeda Konstantija da započne studije u Parizu i da ih zbog ratnog vihora ne završi.

⁷⁸ Balim, Çiğdem, „Nâzîm Hikmet“, *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Preuzeto online 11. marta 2018.

http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_5875

⁷⁹ Balim, Çiğdem, „Oktay Rifat“, in: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Preuzeto online 11. marta 2018.

http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_6016